

1892 - 1921 - 1948

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
СЕКЦИЯ ПО ТРАКИЙСКА АРХЕОЛОГИЯ

Пламен Златков Георгиев

СЕЛИЩНА СИСТЕМА ПО СРЕДНИТЕ ТЕЧЕНИЯ НА
РЕКИТЕ МАРИЦА И ТУНДЖА ПРЕЗ КЪСНАТА
БРОНЗОВА И РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХИ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен
„доктор“

Научен ръководител:

доц. д-р Алексей Гоцев

Рецензенти:

проф. д-р Тотко Стоянов

доц. д-р Георги Нехризов

София, 2022 г

Дисертационният труд се състои от текст, каталог и приложения. Съдържанието включва въведение в проблематиката, увод, пет глави, заключение, библиография. Приложенията включват 11 карти, 33 табла с 46 изображения на снимки, полеви чертежи и находки, 6 таблици, 4 графики, 2 диаграми и 3 таблици с данни от радиокарбонно датиране.

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на заседание на секцията по Тракийска археология към НАИМ – БАН.

ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМАТИКАТА

Проблемът за селищното развитие на раннотракийските племенни агломерации през втората половина на II хил. пр.Хр. и първата половина на I хил. пр.Хр. остава сравнително слабо изследвана тема в българската историография. Поставен за първи път преди 50 години от М. Чичикова във връзка с проучванията на епонимния обект при с. Пшеничево, той остава не докрай изяснен и към днешна дата. Горнотракийската низина винаги е била във фокуса на археологическите интереси от периода на Освобождението на България. Още първите археологически проучвания показват, че ареалът може да бъде определен като трансмисия на културни контакти, идеи, хора и стоки от напредналите източносредиземноморски общности към вътрешността на европейския континент в най-дълбока древност. Освен благоприятни климатични условия – средногодишни температури, плодородни почви и добра водна обеспеченост – от решаващо значение за човешкото обитаване е наличието на важни минерални ресурсни източници. В териториалния обхват на работата попадат някои от основните източници на мед, разработвани през халколита – Ай бунар, Прохорово и Тъмянка. Ареалът граничи и с друга значителна металогенна зона – Странджа. През него преминават важните комуникационни трасета, свързани с усвояването, експлоатацията и пласмента на суровините от медните находища. Представените процеси и примери от по-ранната праистория в източния дял на Горнотракийската низина определят района като един от най-съществените в общоисторически план. Събраната през последните 60 години информация от археологически проучвания и случайни находки предоставя възможност тази значимост да бъде изследвана и за периода на втората половина на II хил. и първата половина на I хил. пр.Хр.

Съществуват редица обективни от научно-изследователска гледна точка обстоятелства, които правят такова изследване възможно. Това е районът в страната с най-висока гъстота на регистрирани и частично проучени обекти от периодите на късната бронзова и ранната желязна епохи. Интензитетът на мащабните инфраструктурни проекти и съпътстващите реализацията им спасителни проучвания през последните 40 години са само едно от възможните обяснения. С течение на годините се формира сравнително многобройна представителна извадка от проучени в различна степен обекти с различни функционалност и параметри. Археологическите данни от тях предоставят значително нараснали възможности за синтез и анализ на селищната структура на раннотракийските общности от края на бронзовата и началото

на желязната епоха във водосборните басейни на реките Марица и Тунджа. Една от съществените отличителни черти на селищния живот е неговата пространствена специфика. За изясняването ѝ от решаващо значение е онагледяването, статистическата обработка и анализ на различни елементи от околната среда на отделните селищни единици. Реализацията на този процес изисква прилагането на широк спектър интердисциплинарни методи, които дават нови възможности за анализ и обективизиране на наличната археологическа информация.

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Предложеният дисертационен труд си поставя за цел да синтезира и анализира информацията от последните десетилетия за селищното развитие през късната бронзова и ранната желязна епоха по средните течения на Марица и Тунджа.

В изследването се изследват закономерностите в общите характеристики на обитаваните пространства през двете епохи. Изясняването на облика на селищната структура в разглеждания ареал през двата периода е важен елемент от общокултурните промени, които настъпват в контекста на „Тъмните векове“. Това е време на мащабни етнически размествания и социално-културни сътресения в източносредиземноморските общества от бронзовата епоха. Време на упадък на царските институции в Микенския свят и блискоизточните цивилизации и въвеждането на новия „демократизиращ“ метал – желязото. Един от важните аспекти в културно-историческото развитие на раннотракийските общности е промяната на селищните традиции, започнала още от края на III хил. и началото на II хил. пр.Хр. с отпадането на селищните могили като основен тип родово-племенни местообитания.

Логично развитие на работата е да се потърсят сходства и различия в модела на обитаване. Това от своя страна предлага възможност да се установи наличието на система или отсъствието на такава в селищната структура на общностите и да се изследват причините и условията за установени селищни традиции през разглеждания период. В по-общ план К. Ренфрю и П. Бан определят селищните модели в археологията като имащи отношение „към разпределението на обектите в определена територия спрямо ландшафта“ и взаимодействието им с околната среда. В този смисъл в текста се подчертава връзката на известните и проучени селищни агломерации с близки природни ресурси на базата на съществуващата в научно обращение информация. Това би дало една предварителна представа за стопанския облик на отделните раннотракийски

племенни общности в ареала на изследването. От своя страна стопанският профил на една общност би бил непълен, ако не се направи опит да се възстановят дори на хипотетично ниво вероятните регионални и надрегионални логистични възможности на селищата ѝ.

За постигане целевата насоченост на работата са поставени следните задачи:

- Да се събере и синтезира достъпната в научната литература археологическа информация за селищния живот в края на бронзовата и началото на желязната епоха в разглеждания ареал.
- Извършване на критичен анализ на изворовата база. Един от основните моменти при публикуването на част от археологическата информация, особено от по-ранните проучвания, е отсъствието или недостатъчността на съпътстваща информация, касаеща точната локация на обекта и вътрешното разпределение на проучените структури. В дисертацията е направен опит тези неточности да бъдат преодолені, доколкото е възможно, въз основа на достъпната, включително и косвена, информация.
- Предвид обвързването на селищните единици с екологичната среда и изясняване на стопанския облик на селищните агломерации през втората половина II хил. пр.Хр. и първата половина на I хил. пр.Хр. в ареала на изследването, е събрана информация за палеоекологичната обстановка, почвената покривка и съответстващите топографски специфики.
- Изясняване на структурата на селищната система (изведени типове обекти – селища, светилища, некрополи и единични гробове).
- Изясняване на вътрешната структурата и организация на различните типове обекти, доколкото това е възможно от наличните данни.
- Оформения информационен масив е приведен във вид, който да позволи неговия дескриптивен и количествен анализ посредством различни приложения в софтуерния пакет на QGIS.
- Анализ на данните, за изясняване на гъстотата на селищната мрежа.
- Извеждане на закономерности в общите топографски характеристики на обитаваното пространство през разглеждания период.
- Тестване на хипотеза за регионален и надрегионален логистичен потенциал за трансхумансно придвижване на обособени групи от раннотракийските племенни общности.

МЕТОДИ

Поставените цели и задачи в разработката на тезата предполага използването на вече утвърдени методи на изследване. Основно място сред тях заема аналитичният подход към изворовата база. В нея са включени различни по тип обекти, които залягат в основата на синтеза и анализа на археологическата информация, касаеща селищната структура на разглеждания ареал. В изворовата база са използвани и данни от АИС АКБ за регистрирани обекти от разглеждания период без археологически разкопки.

В хода на работата са приложени количествени, статистически и сравнителни методи, касаещи на гъстота и разпределението на обектите в териториалния обхват или обособени части от него. Формиран е картографски набор от данни, които да бъдат анализирани на базата на пространствени характеристики за обектите от късната бронзова и ранната желязна епохи. Тяхната съпоставка ще позволи извеждането на закономерности в общите топографски характеристики на обитаваното пространство през разглеждания период. Обектите, формиращи селищната структура на района, са разделени в типове като селища, светилища, некрополи и единични гробове. В извършения сравнителен анализ са използвани както стратиграфски данни, така и информация за палеоклимата, археоботаниката, палеозоологията, наличието или близостта до минерални ресурси. Подобен методически подход допринася за изясняването на стопанския облик на селищните агломерации през втората половина II хил. пр.Хр. и първата половина на I хил. пр.Хр. в ареала на изследването.

С оглед физико-географските характеристики на териториалния обхват на работата и като се вземе предвид акумулираната емпирична информация се предлага обособяването на три субрегиона въз основа на естествени природни граници – „Марица“, „Тунджа“ и „Сазлийка“. Обзорът и критичният анализ на наличната археологическа информация за селищната система през късната бронзова и ранната желязна епохи във всеки един от тях са извършени по единни критерии за съответните субрегиони.

За целите на пространствения анализ на селищната система през късната бронзова и ранната желязна епоха в териториалния обхват на работата е използван ГИС софтуер с отворен код – QGIS. Неговата функционалност позволява изготвянето на единна количествена и дескриптивна база данни за селищната структура в разглеждания ареал, включвайки различни видове обекти, чиято съвкупност дава нейния облик. С оглед на

това в настоящото изследване са използвани няколко стандартни метода за анализ, разпределени в четири нива, които са част от ГИС платформата QGIS. Първото ниво съдържа оценка на селищните обекти или техни елементи в контекста на заобикалящата ги природна среда и ландшафт. Второто ниво включва анализ на природните ресурси и пространственото разпределение на селищните единици спрямо тях, като се търсят аргументи по отношение на стопанската ориентираност на населението в разглеждания ареал. Третото ниво е микрорегионално, като има за задача да идентифицира част (клъстър) от общата територия на изследването, където гъстотата на селищата е най-голяма и да се потърсят приликите и промените в селищната динамика в края на II хил. пр.Хр. и началото на I хил. пр.Хр. Четвъртото ниво на анализ е опит въз основа на направените наблюдения и постигнати аналитични резултати да са предложени примерен модел на пешеходни коридори, по които са се осъществявали връзките между отделни селищни агломерации.

ТЕРИТОРИАЛЕН ОБХВАТ

Териториалният обхват на изследването включва частта на Горнотракийската низина, заключена на север от южните склонове на най-източните дялове на Средногорския разлом, на изток – по билото на възвишенията Хисар (Карнобатско) и Кара тепе, които обособяват Бургаската низина на изток. В южна посока териториалният обхват е ограничен от Дервентските възвишения, през Сакар и Маришкия шев до северните склонове на Източно Родопската област. На запад границата на изследвания район минава по линията, свързваща Чирпанските възвишения на Сърнена Средна гора и северните склонове на родопския връх Мечковец, която разделя Пловдивското от Старозагорското поле в Горнотракийската низина. Така очертаната географска територия заема източния дял на Тракийско-Странджанската географска област. В нея попадат средните поречия и долините на двете големи водни артерии – реките Марица и Тунджа.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ОБХВАТ

Научните въпроси за определянето на абсолютните и относителни хронологически граници на прехода между средната и късната бронзова епоха, на финалния етап на бронзовата, както и на началото и края на ранната желязна епоха, са предмет на много дискусии и публикации, както в миналото, така и понастоящем. Основната цел на предложеното тук изследване не е да се решават хронологически проблеми на епохата,

а да се проследят процеси, тенденции и промени, да се констатират прилики, отлики и закономерности в селищното обитаване на разглеждания макрорегион през втората половина на II и началото на I хил. пр.Хр. Въз основа на актуалното състояние на археологическите проучвания, долната хронологическа граница на работата е поставена в началото на късната бронзова епоха (1600/1500 г. пр.Хр.). Горната се позиционира в края на ранната желязна епоха през VI в. пр.Хр. с масовото навлизане на гърнчарското колело в местното керамично производство и гръцката колонизация на западното Черноморско крайбрежие. Въпреки аргументираните различия в мненията за вътрешната периодизация на ранната желязна епоха, за нуждите на дисертационния труд се приема двуделно разчленяване на периода. По-ранния – РЖЕ 1, обхващащ времето от XI в. пр.Хр. до IX в. пр.Хр. и РЖЕ 2 – от VIII в. пр.Хр. до VI в. пр.Хр. Основания за това могат да се търсят в динамиката на развитие на селищната система и долавяне на регионални специфики с навлизането на новия метал в бита на хората от първата половина на I хил. пр.Хр. От значение е също така все още навлизащата радиокарбонна хронология на ранната желязна епоха и предложените ревизии на старите дати, почиващи като цяло на малко данни. Друго основание за възприетото двуделно делене на ранната желязна епоха е данните от настоящото изследване да бъдат съпоставими с тези от по-старите публикации, които на този етап е трудно да бъдат датирани.

ГЛАВА I. ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА КЪСНАТА БРОНЗОВА И РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХИ В БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ.

В българската историография на базата на постигнати научни достижения могат да бъдат открити няколко фази в проучването на ранната тракийска древност от края на II и началото на I хил. пр.Хр.

Първа фаза (1878 – 1930 г.)

Това е период, през който се осъзнават археологическите дадености на територията на страната, а хората с научни интереси в тази област съсредоточават усилията си в тяхното разкриване или регистрация. Започват редица изследователски инициативи, свързани с големия брой могили, наблюдавани на територията на страната. Поради разделянето на българските територии непосредствено след Освобождението, научният интерес е концентриран предимно на север от Стара планина и по-конкретно към

пещерите по северните склонове на Стара планина – във Великотърновския, Габровския и Троянския Балкан.

През този начален период на натрупване на базови познания върху българските археологически дадености на юг от Стара планина водеща роля имат чужденци с дипломатически статут в страната. За него е важно да се отбележат енциклопедичните интереси на братята Карел и Херман (Херменгилд) Шкорпил по отношение на географията и старините в България. В резултат на многобройните си пътувания те обобщават своите теренни наблюдения в поредица от публикации в различни издания. През 1912 г. един от доайените на българската археология проф. Г. Кацаров започва проучванията на селищната могила до с. Св. Кирилово, а през 1914 г. обнародва първите резултати. С това слага началото на първите целенасочени проучвания на бронзовата епоха у нас.

В периода след Първата световна война започва изследването на редица селищни могили. В някои от проучванията се включват и чуждестранни експедиции. Особено внимание е обърнато на обектите, разположени в долините на Марица и Тунджа в землищата на селата Св. Кирилово, Веселиново, Юнаците и Караново. Допълнително внимание се обръща на културните връзки между земите на България, Троя и Микенска Гърция, въз основа на метални и керамични находки. Важен принос е оформянето на периодизация на българската праистория, както и създаването на първите археологически дружества, които полагат основите на бъдещите регионални музеи.

Втора фаза (1930 – 1970 г.)

През 1933 г. излиза от печат монографичното съчинение на В. Миков „Предисторически селища и находки в България“. С него авторът си поставя за цел да обобщи и отчасти да анализира наличната към онзи момент археологическа информация за предписмените периоди от територията на страната.

В края на 40-те години държавата интензифицира инфраструктурната си дейност. Във връзка с нея нараства количеството на теренните изследвания и постъпващите в научно обращение данни. Наред с това се увеличава значително и броят на археологическите обекти, които се определят от проучвателите като перспективни от научна гледна точка и на които постепенно започват планирани изследвания. Стремещът към познаването на бита и селищната организация на древнотракийските племена остават в сянката на проучванията на селищните или надгробни могили. През 60-те

години на XX век се създава течение в българската археологическа наука, чиято основна цел е да обогати познанието и да запълни културната и хронологическа празнина в късната праистория в Югоизточна Европа, създадена се между ранните етапи на бронзовата епоха и класическата култура на гръцкото койне. Този стремеж е в унисон с научните търсения на проучвателите както на Балканите, така и в Европа, възникнал още през 50-те години на миналия век. Изясняването на селищната структура на древнотракийските общности на територията на Тракия все още не е акцент в научните стремежи на изследователите.

Трета фаза (1970 – 1990 г.)

В края на 60-те години започва проучването на двата епонимни за разглеждания хронологически период селищни обекта при с. Пшеничево, Старозагорско, под ръководството на М. Чичикова и при с. Асеновец, Новозагорско, под ръководството на М. Кънчев. Това са първите селищни проучвания, които не са под знаменателя на могилната проблематика. След въвеждането в научно обращение на резултати от разкопките, те бързо се превръщат в опорни точки за по-нататъшните изследвания, посветени на раннотракийската древност. Стратифицираните археологически материали от двете селища стават основа за бъдещи хронологически и културни паралели. Първоначалната информация от сондажните проучвания провокира М. Чичикова да постави началото на дискусията за селищното развитие в Тракия през I хил. пр.Хр. Очертани са основните кръгове от проблеми, свързани с прецизиране на вътрешната хронология на ранната желязна епоха и развитието на селищната система през периода. Като част от своеобразния подем в изследванията на ранната тракийска култура през втората половина на 60-те години на миналия век се вписват теренните издирвания на Х. Тодорова в Лонгоза. Заедно с активната проучвателска дейност на Г. Тончева в района на гр. Дългопол през 80-те години в значителна степен се обогатява познанието за материалната и духовна култура на раннотракийската общност, населявала Североизточна Тракия.

Важна част от интензификацията на индустриалните държавни проекти през 60-те години на миналия век е изграждането на енергийния комплекс "Марица - Изток". В следствие на развитието и разрастването на енергийния комплекс са унищожени голям брой археологически обекти, а множество ценни артефакти остават „погребани“ под индустриалните насипи. Това налага в края на 60-те и началото на 70-те години на века

да се постави началото на активни спасителни археологически проучвания в застрашените участъци на енергийния комплекс. Друг акцент в проучванията, засягащи проблема за селищната система от края на II и началото на I хил. пр.Хр., са теренните изследвания в планинските и полупланински части на страната и по-конкретно тези в Родопите и Странджанско-Сакарския масив. Основна роля за организирането на тези експедиции играе новосформираният през 1972 г. Институт по тракология към БАН.

80-те години на миналия век бележат нов етап в проучванията на тракийската култура на територията на страната. В него доминират селищните проучвания, подкрепени от четирите национални симпозиума „Поселищен живот в Тракия“. Макар и основните фокуси да остават върху късната желязна епоха и римската античност, в поредицата не липсват и публикации, свързани със селищното развитие в Югоизточна Тракия през ранната желязна епоха. От значение за този стремеж е вече добилият голяма популярност в научните среди дисертационен труд на Б. Хензел *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau* (1976). Изследването му впечатлява с широката контекстуализация на културните промени и взаимодействия на племенните групи, населявали югоизточната част на Балканския полуостров в края на бронзовата и началото на желязната епоха.

Четвърта фаза (1990 – до наши дни)

Политическите и социално-икономически промени, настъпили в българското общество през 90-те години на миналия век, неминуемо оказват влияние и върху състоянието на научно-изследователската дейност. Все по-трудно става финансовото обезпечаване на теренните изследвания на мащабни археологически обекти със селищен характер, започнали през предходното десетилетие. За сметка на това нараства броят на обекти, които са регистрирани и частично проучени, следствие на спасителни археологически кампании по трасета на магистрали, газопроводи, обновяваща се железопътна инфраструктура или други стопански инициативи. Необходимостта да бъдат провеждани спасителни археологически проучвания на всички регистрирани обекти само по себе си доведе до навлизане в обръщение на информация от обекти, които не са били известни и не биха били проучвани при други обстоятелства. Част от изворовата база стават сведения за редица нови обекти, които допълват селищния облик от края на бронзовата и началото на ранната желязна епохи. Финансовите средства, отделяни за реализирането на много съвременни инфраструктурни проекти, дават

възможност за извършване на редица съпътстващи интердисциплинарни изследвания, които да спомогнат за извличането на важна, неизползвана до този момент полева информация.

ГЛАВА II. ИЗВОРОВА БАЗА. СЪСТОЯНИЕ И ОБЩИ ПРОБЛЕМИ

Наличната изворова база за селищното развитие на раннотракийските общности се отличава с неравномерно разпределение на археологическата информация в териториалния обхват на изследването. Пространственото разпределение на обектите от края на бронзовата и началото на желязната епоха върху картата показва по-голяма гъстота в дадени региони за сметка на други, където те почти липсват. Проучените чрез планирани или спасителни разкопки селищни обекти са все още сравнително малко. Трябва да се отбележи, че към настоящия момент няма изцяло разкрит такъв. Теренните проучвания показват, че често структурите от края на бронзовата и началото на желязната епоха са трудно разпознаваеми поради недобрата си запазеност. Това обстоятелство затруднява в значителна степен установяването на вътрешната планировка на поселенията и функционалното определяне на разкриваните археологически структури. На свой ред това представлява предпоставка за разнобой в научната дискусия за характера на проучваните обекти. Общото между всички селищни обекти е малката дебелина на културния пласт, който в повечето случаи е силно нарушен от по-късни намеси. По отношение на селищното обитаване през двата хронологически периода се налага становището, че приемствеността е по-скоро топографска и в по-малка степен културна и пряка.

Селища

Селища от късната бронзова епоха

Съобразно избраните критерии в териториалния обхват попадат девет селищни обекта от периода на късната бронзова епоха. Те са разпознати като такива от техните проучватели, а интерпретацията им не буди възражения. Осем от тях са проучени чрез спасителни разкопки на ограничена площ (Асеновец, Чокоба, Пет могили, Полски градец, Овчарица I, Овчарци 2, Раднево и Шиханов бряг), а един е интерпретиран като селище по косвени данни – при с. Сокол. Тъй като за момента няма данни за наличие на укрепителни или фортификационни съоръжения, информацията за тях позволява те да бъдат определени като „открити“ (open air) селища.

Селища от ранната желязна епоха

За изследвания ареал може да бъде констатирано, че най-разпространени са неукрепените селища и останките от селищно обитаване върху селищни могили. Сравнението на наличната изворова база показва, че разпознатите като селищни обекти от ранната желязна епоха далеч надхвърлят количествено тези от късната бронзова епоха .

Селища от ранната желязна епоха върху селищни могили

Селищният характер на обитаването на праисторически селищни могили е дискуссионен. Въпреки това не липсват примери за наличието на жилищни конструкции от периода на ранната желязна епоха. В последния строителен хоризонт на селищната могила Разкопаница са разкрити следи от правоъгълни постройки, като едната е с апсидално оформена страна. Подобни структури са разкрити и в селищната могила при Нова Загора. Други примери са селищните могили при с. Дядово, с. Езеро, Драма – Мерджюмекия също с наличие на жилищни останки от периода на ранната желязна епоха. В горните пластове на могилата Драма – Мерджюмекия са регистрирани многобройни вкопавания, като една част от тях са интерпретирани като дупки от колове, носещи наземната конструкция на жилищни постройки с правоъгълен план, а друга - като битови ями. Дългогодишните проучвания при с. Пшеничево, Старозагорско, са били съсредоточени върху откритото селище, но то заляга и върху селищна могила от бронзовата епоха, където също са разкрити останки от жилища от периода на ранната желязна епоха.

Другата съществуваща хипотеза е, че обитаването на някои селищни могили през периода на ранната желязна епоха по-скоро се свързва с неутилитарни функции. Основание се търси в отсъствието на сигурни доказателства за наличието на жилищни останки с ясен стратиграфски контекст, съществуването само на вкопани структури (ями) или на отделни артефакти от разглеждания период. Теренните данни към настоящия момент са в полза на селищното обитаване на селищните могили през ранната желязна епоха. Подобно становище е възприето и в настоящата работа.

Открити селища от ранната желязна епоха

За представянето на облика на селищната мрежа и очертаването на основните характеристики на селищата през ранната желязна епоха в посочения район са

използвани данни от 24 селищни обекта. В повечето случаи функционалното им определяне е съобразено с предложеното в литературата. Отчетен е фактът, че всички известни обекти са частично разкопани и към момента няма напълно проучено открито селище от периода. Това затруднява в значителна степен детайлния анализ и определянето на функционални характеристики на разкритите структури. Представянето на селищните обекти е подчинено на географски принцип, като се следва последователност от север на юг и от запад на изток. В северозападната част на района попадат ранножелезните селища при с. Асеновец, Караново, Пшеничево, Загорци и Малка Верея. Следва микрорегионът на енергийния комплекс Марица-Изток, където са установени множество следи от обитаване през периода. Резултатите от проучванията на голяма част от тях остават непубликувани. По-изчерпателни данни са налични за пет селищни обекта. Те са разположени в близост до локалните притоци на р. Сазлийка – реките Блатница и Овчарица, сред нискохълмисти и плодородни терени. Тук попадат тези при гр. Раднево (м. Старото селище), Овчарица I и II, Овчарци 2, при с. Староселец, Радневско.

От долината на р. Марица са представени данните от проучванията на селищата при селата Каснаково, Нова Надежда, Овчарово, Васково, Рогозиново и Бисер.

Средното поречие на р. Тунджа попада в североизточната и източната част на изследвания ареал. То обхваща Сливенска и Ямболска област и е затворено на изток от Бакаджиците, на юг от Странджанско-Сакарския масив, от запад – билата на Светиилийските и Манастирските възвишения, а на север опира до най-източните височини на Сърнена Средна гора. В този ареал попадат селищата от ранната желязна епоха при гр. Кермен, с. Завой, с. Железник, с. Маленово, с. Дряново и с. Срем.

Некрополи и единични гробове

Некрополите са друг елемент от селищната система, който може да се приеме като пряко свидетелство за човешко обитаване в границите на определен микрорайон. „Градовете на мъртвите“ биха могли да се интерпретират и като косвен индикатор за по-„константно“ селищно обитаване. От друга страна, единичните гробове, ако не са ясно обвързани с разпознат, намиращ се в непосредствена близост селищен обект, биха могли по-скоро да бъдат разглеждани най-общо като признак за човешко присъствие. С изключение на некропола от късната бронзова епоха при гр. Нова Загора, липсват гробни комплекси с проучени останки от по-голям брой индивиди. Това на свой ред ограничава

възможността да се правят по-прецизни анализи и обобщения, касаещи демографския потенциал и дълготрайността на усядане на дадена агломерация.

Некрополи и единични гробове от късната бронзова епоха

В резултат най-вече на спасителните проучвания през последните няколко десетилетия са акумулирани данни от 10 обекта. Те са разположени предимно в източната част на изследваната площ, но това е по причина интензивността на проучванията и едва ли отразява действителното им териториално разпределение.

Източно от гр. Нова Загора в продължение на 10 археологически кампании са разкрити и проучени 21 гроба с трупополагане в свито положение от плосък некропол, датиран в късната бронзова епоха.

При спасителни разкопки по трасето на АМ „Тракия“ в землището на с. Загорци са разкрити и проучени шест гроба с кремация в урни от късната бронзова епоха. В рамките на същата археологическа кампания е проучен част от плоския некропол при гр. Кермен. В застрашената от строителство площ са разкрити 17 гроба с трупополагане в поза „хокер“. При с. Завой са регистрирани и проучени два гроба от периода. Погребалният обред е инхумация в свито хокерно положение, без могилен насип.

В ареала на „Марица – Изток“ са известни четири локации с регистрирани гробове от късната бронзова епоха. Това са обектите в землищата на селата Малка и Голяма Детелина, Медникарово и Староселец (об. Овчарица II). Само при последния обект погребенията са извършени в гробни ями без могилен насип. При останалите гробовете са вкопани във вече съществуващи от ранната бронзова епоха надгробни могили.

Сходна е ситуацията с резултатите от проучванията на надгробни могили в землищата на селата Маломирово, Златиница (общ. Елхово) и Попово (общ. Болярово) във водосбора по средното течение на р. Тунджа. При разкопките на три надгробни могили са регистрирани 28 гробни съоръжения от късната бронзова епоха.

Некрополи и единични гробове от ранната желязна епоха

Проучванията на погребалните практики за този период създават различна картина от тази за предходния период. Разглеждайки „градовете на мъртвите“ като част от селищното обитаване на дадена общност, трябва да се направи известно уточнение. За началото на желязната епоха основен източник на информация за погребалната

обредност са предимно единични гробове в селищни контексти или под могилен насип, също единични. Към момента в Горнотракийската низина няма регистриран, цялостно проучен и публикуван некропол, който да илюстрира типичната погребална практика за района през ранната желязна епоха. В същото време от централната част на Родопите и Лудогорието са известни значителен брой проучени могилни некрополи от периода. За изследвания район са налични данни от седемнадесет гробни контекста. Запазва се практиката от края на бронзовата епоха да се използват вече оформени могилни насипи от по-ранни периоди. Такива са гробове от ранната желязна епоха в могилите при Маломирово-Златиница и Попово с костните останки на общо 2 индивида. Резултатите от разкопките на обектите при с. Овчарци (м. Ямача), с. Главан и с. Българска поляна свидетелстват за практиката гробовете да се покриват и със самостоятелни могилни насипи. В тези случаи са регистрирани останки само на 2 индивида при Овчарци-Ямача. Интересно наблюдение по отношение на погребалните практики през ранната желязна епоха може да се отбележи при проучването на селищни обекти. Резултатите от тях показват, че в рамките на селището или под подовите пространства на леки постройки са регистрирани гробове на общо 13 индивида. Такива са засвидетелствани при разкопките на обектите Драма-Мерджумекя, Железник, Караново, Нова Надежда, Завой, Загорци и Маленово. Статистически погледната, тази констатация превръща полагането на починалите индивиди от общността в рамките на селището в доминираща погребална практика на разглежданата територия през периода на ранната желязна епоха.

Светилища

В края на бронзовата епоха се наблюдава известен феномен, свързан с религиозните вярвания на раннотракийските племенни общности. Това е изнасянето на култовите места извън границите на селищата. Археологическите проучвания показват, че този вид обекти имат дълъг период на функциониране, част от който попада в хронологическата рамка на работата. Те са неизменна част от селищната система. През късната бронзова епоха започва функционирането на т.нар. скални светилища. В териториалния обхват на работата попадат два обекта, определени като такива от проучвателите си – такива са култовият обект в м. Семерчето до с. Доситеево, Хасковско, като горната му хронологическа граница влиза в периода на римската античност. С известна условност подобна функционалност може да се приеме за обекта на Зайчи връх в АР Кабиле до гр. Ямбол за периода на РЖЕ.

Ямни полета

Нараства броят на обектите, в които единственият тип засвидетелствани съоръжения са ямите. Становищата на изследователите не рядко демонстрират диаметрално различни позиции по отношение на функционалното им определяне. Датировката на този тип обекти попада в широки хронологически рамки, като най-интензивна активност е отчетена през втората половина на I хил. пр.Хр. Примери са обектите при с. Малко Тръново, Чирпанско, с. Капитан Андреево, Свиленградско, с. Овчарци, Радневско, гр. Свиленград и при с. Полски Градец, Радневско. С голяма доза увереност може да се приеме, че този тип обекти са средище на религиозния живот за регионални селищни формации. Доколкото една значителна част от археологическите обекти от ранната желязна епоха са определени като ямни полета (независимо от функционалната интерпретация, която техните проучватели им дават), е необходимо те да бъдат включени като един от изследваните елементи, свързани с човешкото присъствие в района през указания период.

Рудници

Ресурсните източници винаги са били основен фактор с пряко влияние върху поведенческите модели на обществата от дълбока древност до наши дни. Племенните общности в Древна Тракия не правят изключение. Съобразно утвърдения поминък определена племенна група е търсила максимална близост до източника на необходимия ресурс, с който да осигури средствата за съществуване си, а в по-късно време и да увеличи общностното и/или институционално благосъстояние. Откриването на първия метал – медта, дава силен тласък в социално икономическото развитие на човечеството през V хил. пр.Хр. Достъпните медни минерализации превръщат Средногорската металогенна зона с нейните разклонения в един от основните центрове на възникване и развитие на металургията на медта. Металургичната и добивна дейност се превръщат в специализирани занаяти, които се практикуват отделно от другите стопански дейности. Теренните сведения от археологически проучвания през последните години потвърждават тази специализация. В обхвата на работата влизат три рудника, експлоатирани в древността. Това са медните находища при Ай бунар до Стара Загора, при с. Прохорово, Новозагорско и с. Горно Александрово, Сливенско. Резултатите от теренните изследвания дават основание да се предположи, че те са играли роля във

функционирането на селищната мрежа от края на бронзовата и началото на желязната епоха.

ГЛАВА III. ТОПОГРАФИЯ И ЛАНДШАФТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ КЪСНАТА БРОНЗОВА И РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХИ ПО СРЕДНИТЕ ПОРЕЧИЯ НА Р. МАРИЦА И ТУНДЖА

Разглеждането на околния ландшафт като определяща предпоставка в избора на място за установяване е важен подход в селищната археология, изследваща принципите на обитаване на древните общества. Отчитането на геоморфоложките дадености, заобикалящи дадена селищна агломерация, анализът на притегателната зона (site-catchment analysis), приложението на Географските информационни системи, използването на сателитни снимки и др. се превръщат в обичайни практики в научните изследвания. Включването на тези данни в информационния поток дава възможност да се доловят тенденциите в динамиката на селищния модел в края на бронзовата и началото на желязната епоха. За целите на настоящата работа, освен традиционното картиране, се използват възможностите на съвременните методи за дистанционно наблюдение и пространствен анализ. Основната цел на такъв подход е да се предложи аргументирано обяснение за ситуирането на определен елемент от селищната система в даден пространствено контекст на базата на определена топографска повтаряемост.

Широките долини на трите основни реки в териториалния обхват на изследването предлагат сравнителна географска обособеност. На този принцип са диференцирани три субрегиона. Въз основа на фактологичните наблюдения и обобщен анализ на археологическата информация е направена корелация на данните за трите ареала и са изведени изводи по отношение на топографските закономерности при избора на ново място за заселване на древни агломерации.

Доминираща форма на релефа са ниските полегати хълмове, редуващи се с обширни равнинни площи. Дистрибуцията на селищни обекти от втората половина на II хил. пр.Хр. до края на първата половина на I хил. пр.Хр. показва, че топографски профил с преобладаващи равнинни ареали не удовлетворява потребностите на древните обитатели при избора на място за заселване. Наред с водната обезпеченост е търсена близостта на изявена височина. За субрегиона „Марица“ това са северните предпланински възвишения на Източните Родопи и югозападните склонове на Сакар. За субрегиона „Сазлийка“ са северните подножия на Сакар, Манастирските и

Светиилийските възвишения. В субрегион „Тунджа“ ясно се проследява съсредоточаването на селищни обекти в южните подножия на Средна Гора, масива Хисар до Карнобат, Дервентските и източните склонове на Манастирските възвишения. В същото време прави впечатление отсъствието на селищни агломерации в средната, по-равнинна част на ареала.

Селищните обекти в трите субрегиона са разположени предимно в места с канелени и излужено канелени почви. Характерно за тази почвена покривка е пониското съдържание на глина, притежават по-лек механичен състав, което от своя страна я прави по-достъпна за селскостопанска експлоатация с примитивните оръдия на труда, присъщи за разглеждания период. Съвременната естествената флора в тези участъци се състои от топлолюбиви смесени широколистни гори, доминирани от дъбови видове (*Quercuscerris*, *Q. petraea*, *Q. frainetto*, *Q. dalechampii*, *Q. pedunculiflora*, *Q. pubescens*, *Q. virgiliana*), съчетани с бряст и келяв габър. Ниският подраст е от многогодишни устойчиви тревисти видове като *Lathyrus laxiflorus*, *Periploca graeca* и *Fritillaria pontica*, типични за ниско хълмисти и равнинни райони с топъл и сух климат.

ГЛАВА IV. КЛИМАТ И СТОПАНСТВО ПРЕЗ КЪСНАТА БРОНЗОВА И РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА

Палеоекологични условия

Основен източник на информация са данните от поленовия анализ на езерни или морски седиментни, които отразяват реакцията на растителността на климатични флуктуации. Друг източник е анализът на сталагмитите и сталактитите в пещерите (speleothems). Тези палеоархиви съдържат стабилни изотопи, които отразяват промени на температурата и наличната влажност в миналото, като възстановяват палеоекологичната картина. Допълването на палеоклиматичните и палеоекологичните данни към резултати от археологически проучвания за територията на България е относително нова практика. Състоянието на проучванията за момента не позволява изграждането на аргументирана хипотеза, доколко промените в климата и еко средата повлияват селищната структура в края на II хил. пр.Хр. и началото на I хил. пр.Хр. Познанията ни се основават предимно на надрегионална корелация на палеоекологични архиви. Наличните данни за източната част на Горнотракийската низина се свързват с проучвания в района на едноименната селищна могила при с. Езеро, Новозагорско и Стралджанското блато. През последните години информацията се допълва от

результатите от опробването по долината на Средна Тунджа до с. Генерал Инзово, Ямболско и от района на енергийния комплекс „Марица – Изток“. От екологична гледна точка през късната бронзова епоха се наблюдава обратен процес в сравнение с по-ранните периоди на бронзовата епоха, когато климатът е бил по-сух и студен и съответно горската растителност е по-скоро отворена. В края на бронзовата епоха поленовите диаграми показват увеличение на влаголюбиви растителни видове и разширяване на горските площи.

Стопанство

Земеделие

Палеоекологичните данни в по-глобален мащаб показват, че през последните 4000 години на холоцена не се наблюдават сериозни климатични флукуации в сравнение с прехода му от предхождащия го геоложки период – плейстоцен. Между тези отчетени кратковременни (от десетилетия до векове) колебания за момента е трудно да се направи корелация по причина различната им продължителност в различни географски области. Въпреки тяхната незначителност в сравнение с края на последния ледников период, те биха могли да играят решаваща роля в поведението на културните растения и респективно на човека. Например, няколко поредни сухи години в даден микрорегион биха предизвикали незадоволителни земеделска добиви, които да доведат до глад, а той от своя страна до сериозни социални сътресения, демографска динамика и/или масова миграция на общността.

В края на бронзовата и началото на желязната епоха примитивната обработка на земята има като резултат сравнително ниски добиви. Поленовите данни от географския обхват на настоящото изследване показват обезлесяване и подмяна на растителната покривка с изявени антропогенни маркери на значителни площи. До голяма степен тези процеси са свързани с човешко въздействие върху околната среда. Вероятно обяснение би могло да се търси в намеса върху средата с цел разчистване на обработваеми земеделски площи. Данните от палеоботаничните изследвания за бронзовата епоха показват, че благодарение на добре развитата си коренова система и приспособимостта към по-неблагоприятни климатични условия еднозърнестата пшеница (*Triticum monococcum*) е основна зърнена култура. Видовото разнообразие от културните житни през периода се допълва с два вида ечемик – голозърнест (*Hordeum vulgare L. ssp. nudum*) и плевест (*H. vulgare L. ssp. vulgare*), просо (*Panicum miliaceum L.*), леща (*Lens*

culinaris Medik.), уров (*Vicia ervilia L.*), грах (*Pisum sativum*) и др. Останките от овощни видове, най-вероятно диворастящи, също не са изключение в археоботаническите проучвания в селищни контексти. Те са представени от дрян (*Cornus mas L.*), слива (*Prunus sp.*), диворастящо грозде (*Vitis sylvestris Gmell.*), бъз (*Sambucus nigra L.*), смокиня (*Ficus carica L.*) и др.. Следователно за общностите през бронзовата епоха може да се предположи едно сравнително развито земеделие с разнообразни културни растения, както и умишлено събирателство на диворастящи плодове.

Данните от поленовите диаграми от околността на селищната могила при Езеро показват признаци на интензивни земеделски практики от страна на обитателите в микрорегиона и през късната бронзова епоха. В пробите е регистрирано обилие от полени на културни житни (*Triticum*) и ръж (*Secale*). Пастирното животновъдство се доказва с присъствието на съответните индикатори за паша – живовляк (*Plantago lanceolata*) и пелин (*Artemisia*). Всички тези фактори, както и сравнително ограниченото количество на дървесни полени говори за отворен ландшафт и интензивно човешко присъствие в края на бронзовата епоха. Видовото разнообразие на културните растения спрямо предишния период, обаче, е по-ограничено. От елементите на събирателството са установени диворастящо грозде (*Vitis cf. v. Sylvestris*), някои плевелни видове и бъз (*Sambucus*). Би могло да се предполага известна промяна в стопанските практики, а вероятно и в социалната структура на населението в един по-широк надрегионален мащаб.

Животновъдство

Данните за животновъдството в стопанския профил на раннотракийските агломерации все още са редки и недостатъчни, за да се направят обосновани заключения. Трудно се долавят регионални характеристики и специфики. Археозооложките проучвания на кости от няколко селищни обекта в Източните Родопи и Горнотракийската низина показват промяна в стратегията на животновъдството през ранната желязна епоха. През късната бронзова епоха се наблюдава равнопоставеност в количествено отношение на костните останки от едър рогат добитък и от други одомашени животни – кози, овце и свине. Съотношението плавно, но ясно се променя през ранната желязна епоха в полза на по-дребните и мобилни бозайници, като доминиращ вид е овцата/козата. Археозооложките колекции от костни останки от ранножелезни обекти показват повишаване на дела на прасетата в животновъдните

практики на населението. Това донякъде може да бъде свързано с възстановяване на дъбовите гори, които осигуряват добри условия за стадното им отглеждане. Тези констатации кореспондират с „отворения” характер на растителната покривка в обширни площи от източната част на Горнотракийската низина, осигурявайки необходимия ресурс за пастирно животновъдство. Хипотезата се потвърждава от факта, че селищата от края на бронзовата и началото на желязната епоха възникват на нови места, без трайни селищни традиции, а обитаването им е кратковременно и вероятно при някои от тях има сезонен характер. За това също така свидетелства отсъствието на този етап на проучени селищни обекти с по-значителни културни напластявания.

Рудодобив и металургия

Наличната информация за добива на мед през бронзовата епоха налага извода за традиционни начини за добиване на суровината. Тя се е осъществявала временно от малки групи хора при сезонното движение на стадата. Постоянна система на експлоатация би била възможна при наличието на няколко фактора. Един от тях е стабилна селскостопанска система, която да осигурява препитанието на общността. Друг не маловажен фактор е близост на постоянен селищен център, като консуматор на добитата руда и/или пътна инфраструктура, която да свързва добива и консуматора. Не на последно място стои необходимостта от достатъчен демографски ресурс, който да позволи отделянето на група хора за специализирани рудодобивни дейности.

В териториалния обхват на работата попадат три експлоатирани в миналото медни находища. При Ай Бунар, Старозагорско, има преки доказателства за експлоатацията му през каменно-медната епоха. В представянето на резултатите от проучванията на българо-съветската експедиция от края на 60-те и началото на 70-те години се отбелязва наличие на структури и материали от края на бронзовата и началото на желязната епоха. Засвидетелствани са останките от жилище, разположено в една от дълбоките рудни изработки (№ 46 по Черных 1978). Доколко човешкото обитаване през този период в района на рудника е свързано с експлоатацията на малахитовите жили е трудно да се установи. Все по-широкото приложение на метала в ежедневието на хората позволява да се допусне, че населението в района едва ли е останало безразлично към наличния природен ресурс. Същите мотиви, както и гъстата селищна мрежа в района на другите две находища – при с. Прохорово, Новозагорско и с. Горно Александрово, Сливенско,

дават основание да се предполага експлоатацията на медните минерализации в периода на късната праистория.

По различен начин стои въпросът с обработката на метала и производството на готови изделия. Металургичният отрасъл изисква специализирани познания и умения, което налага обособяването му от общия набор стопански активности. Състоянието на проучванията към момента не позволява да се възстанови в достатъчна степен инструментариума на металурга от края на II и началото на I хил. пр.Хр. Най-масово са представени калъпите, в които са изливани бронзовите изделия. В повечето случаи те са случайни находки, но по-общ преглед на територията на Европа е установено, че те се намират предимно в открити селища, по-рядко в колективни находки и спорадично в гробни контексти. Пример за изследвания район е находката от 8 калъпа в селището от края на бронзовата епоха при с. Загорци. Освен нея са известни още осем находки на калъпи за отливане на различни предмети от късната бронзова и ранната желязна епоха – от селищната могила при Нова Загора (1 бр. КБЕ), с. Сокол, Новозагорско (9 бр. КБЕ/РЖЕ); с. Жельо Войвода (2 бр. КБЕ), с. Чокоба (1 бр. КБЕ), с. Търговище/Овчарица I (1 бр. фрагментиран, КБЕ/РЖЕ), с. Доситеево (1 бр. фрагментиран КБЕ/РЖЕ), с. Браница, Хасковско (2бр. КБЕ/РЖЕ) и селищната могила „Драма Мерджюмека“ (1 бр. РЖЕ).

Медните слитъци с форма на разпъната бича кожа от територията на България притежават потенциала да разкрият както произхода на метала, така и пътищата на неговото разпространение. От територията на България са познати общо 9 цели или части от медни слитъци, като за седем от тях се счита, че сведенията за местонамирането им са сравнително надеждни. Три от тях попадат в териториалния обхват на настоящата работа, а ако добавим находката от миниатюрен слитък, вероятно с вотивен характер, от Ябълково, стават четири. Характерът им на случайни находки или част от съкровища, силно затруднява определянето на тяхната роля в социално икономическите отношения. Последните изследвания показват, че произходът на метала е о. Кипър. Този факт, наред с известните находки на импортна микенска керамика от Драгойна и Ада Тепе, както и въоръжение – микенски рапири, мраморни накрайници и върхове за копия, е в подкрепа на тезата, че Балканският полуостров е интегрирана част от търговския обмен на развитите общества в Източното Средиземноморие. Археологическият запис за момента води към заключението, че вероятно тези надрегионални контакти не са били регулярни, но с увереност може да се предположи, че те са се осъществявали по трасетата на вече

съществуваща регионална мрежа за обмен. Топографията на района позволява използването както на билата на ниски планински възвишения, така и незаливните тераси на големите речни артерии и техните притоци. С основание се предполага, че едно от трасетата преминава от Гюмюрджина през прохода Маказа и на север по широката долина и надзаливни тераси на р. Върбица до вливането ѝ в р. Арда. Понататък през билата на северните Родопски хълмове (Хасковските хълмове и Драгойна) до вътрешността на Горнотракийската низина.

ГЛАВА V. ПРОСТРАНСТВЕН АНАЛИЗ НА СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА

Изследването на селищното развитие на територия от близо 12000 кв. км. по естествен начин въвлича използването на съвременни технически средства. Тяхната роля е да способстват изготвянето на модели и пространствени анализи на географски дефинирани единици, каквито са селищните структури от края на II и началото на I хил. пр.Хр.

Географски информационни системи (ГИС)

В раздела на главата е дадена дефиниция на географските информационни системи и се проследява тяхното възникване и приложение. Подкрепено е разграничаването на четирите етапа в развитието на метода, като се проследява историческата перспектива от възникването му до наши дни. Подчертана е многоспектърната му насоченост и излизането му извън областите на географията, картографията или други науки за Земята през последните десетилетия. Отчита се промяната в отношението към пространствената информация в археологията, както и към техниките за идентифициране и изследване на пространствени модели и взаимоотношения.

ГИС анализи на данните за селищната система през късната бронзова и ранната желязна епохи по средните течения на реките Марица и Тунджа

В настоящото изследване са използвани няколко стандартни метода за анализ, които са част от ГИС-платформата със свободен достъп (open source) QGIS. Те включват приложението на набор от оперативни инструменти за обработка и работа с векторни и растерни данни. Използваните растерни подложки са геореферирани цифрови модели на релефа (DEMs) с пространствена резолюция 25м X 25м и 50м X 50м.

Гъстота

Според Първият закон на Географията установяването на пространствен модел се основава на принципа, че колкото по-близки са пространствените данни е по-вероятно да представят характеристиките на модела, отколкото данните, разположени на по-голямо разстояние. В настоящата работа неколккратно е посочен проблемът с неравномерното териториално разпределение на информацията за селищното обитаване през късната бронзова и ранната желязна епоха. С цел повишаване на обективността на резултата е обособен микрорегион с най-голяма гъстота на селищни обекти от двата периода. Първоначално чрез инструмента „Distance Matrix“ е установено, че средното разстояние между селищата в изследвания район е 38 км. При следващата стъпка е използван аналитичният метод за установяване на плътността на ядрото (Kernel density estimator), като във входящия информационен масив са намерили място и обекти с регистрации в АИС АКБ без разкопки. Въз основа на резултатите от този анализ, по характер – количествен, е идентифициран клъстер с оптимален териториален обхват и гъстота на регистрирани археологически обекти, които да представят селищния модел през късната бронзова и ранната желязна епохи. Очаквано, това е ареалът на енергийния комплекс „Марица - Изток“ до северните склонове на Сакар в южна посока и централните части на Старозагорското поле на север. В границите на така очерчания клъстер попадат 5 селищни обекта от късната бронзова епоха (Раднево, Овчарица I, Овчарци 2, Пет Могили и Полски Градец) и 10 от ранната желязна епоха (Пшеничево, Загорци, Раднево, Староселец, Овчарица I и II, Овчарци 2, Овчарово, Главан и Солджака). Другият елемент от селищната система – некрополите се вписват добре в териториалното разпределение на селищата. Разполагаме с теренни данни за 6 гробни комплекса от последната фаза на бронзовата епоха – при с. Полски Градец, Овчарци II, Загорци, Медникарово, Малка и Голяма Детелина и 4 от ранната желязна епоха – при с. Медникарово, Богданово, Ямача и с. Главан.

Наклони

Чрез рекласифициране на растер, представящ цифровия модел на релефа с пространствена резолюция 25м X 25м, е извършен анализ на разположението на елементите от селищната мрежа в идентифицирания клъстер спрямо наклона на терена. За целта е използвана функцията „Slope“, която е част от вградения инструментариум за теренен анализ на QGIS. Тъй като релефът в изследваната територия не се отличава с

разнообразие на морфометричните характеристики, е извършено генерализиране на топографския модел в 5 категории – равен терен с денивелация $<1^\circ$, слаб наклон – от 1° до 2° , среден наклон – от 2° до 5° , голям наклон от 5° до 10° и много голям до стръмен наклон с денивелация по-голяма от 15° . Изчисленият градиент показва, че преобладаващата част от територията на изследвания клъстер е заета от зони с равен до слабо наклонен терен. Всички селищни обекти от късната бронзова и ранната желязна епоха попадат в тях, като в отделни случаи те са разположени в подножието на ниски височини.

Изложение

Дори малко отклонение в практически установени експозиции спрямо световните посоки биха поставили под въпрос обитаването в определена локация. Това е продиктувано най-вече от посоката на ветровете и по-дългото слънцегреене. За северното полукълбо тези фактори правят северната ориентация на склоновете неприемлив вариант в предварителното селищно планиране. Такава хипотеза придобива още по-голяма тежест, когато става въпрос за леки и нестабилни конструкции, отсъствие на топлоизолационни техники, разположение върху сравнително равен терен, без изявиени оградни ридове с възпиращ ефект за студените северни пориви през зимните месеци. Изключения от това „правило“ биха били възможни в случаите, когато постройките нямат постоянни жилищни функции, а умишлено е търсена експозиция, която да осигурява проветривост и по-ниски температури.

Настоящият анализ на експозицията на терените, върху които са регистрирани и проучени археологически структури, интерпретирани като селищни, има по-общ характер, но за изграждането на определен модел е важно да бъде установена принципната повтораемост в избора на място за ново обитаване. За целта е използвана вградената функционалност на софтуера за рекласифициране на цифровия модел на релефа, който е с разделителна способност $25\text{м} \times 25\text{м}$ в четири градиента. Рекласифицираните стойности в градуси обхващат експозицията на наклона на терените съобразно четирите посоки на света.

Статистическият анализ по отношение на изложението на терените в идентифицирания клъстар показва, че през късната бронзова епоха 3 от селищата (Овчарица I, Полски Градец и Раднево) са разположени на места със западно изложение, 1 с източно (Пет Могилки) и 1 със северно (Овчарци 2). За периода на ранната желязна

епоха данните показват, че от 9 селищни обекта 4 (Раднево, Овчарица II, Овчарица I и Загорци) заемат терени със западно изложение, 2 с източно (Пшеничево и Староселец), 2 със северно (Овчарци 2 и Овчарово) и само 1 – обектът до с. Главан в Сакар е разположен върху южен склон. Направеният анализ налага извода, че селищата от двата периода в клъстера следват почти идентични принципи в избора на място с определена експозиция за ново обитаване. Приоритет се отдава на терени със западно изложение – половината от проучените селищни структури, следвани в еднаква степен от селища, разположени върху източни и северни склонове. Впечатление прави пренебрегването на далеч по-привлекателното от гледна точка на климатични дадености южно изложение.

Данни за почвената покривка

В границите на анализирания клъстер попадат над 20 вида почвени покривки. Тези от тях, които заемат незначителни площи или са със сходни характеристики са обединени, като общият им брой става 17. Статистическата обработка на данните показва доминиращо положение на глинестите излужени чернозем-смолници и канелените горски почви. Като цяло преобладават почвени ансамбли с тежък механичен състав и високо съдържание на глина, които биха били по-подходящи за пасищно животновъдство, за каквото всъщност са били използвани до индустриализацията на селското стопанство през XX в. Количественото разпространение на почвите, достъпни за обработка с примитивните земеделски сечива от късната бронзова и ранната желязна епоха, каквито биха били леките, слабо глинести типове трудно могат да бъдат определени като значими в стопанския потенциал на селищните агломерации от втората половина на II и първата половина на I хил. пр.Хр. В този смисъл може да се предполага, че данните от палинологичните изследвания за отворения характер на ландшафта кореспондират с предположението за доминиращата роля на пасищното животновъдство в стопанската активност на хората в края на бронзовата и началото на желязната епоха.

Разстояния и свързаност – тестване на хипотези

Околната среда в миналото, а и в наши дни, е структурирана от факта, че ресурсите са разпределени неравномерно. Това се отнася, както за природните, така и за социалните ресурси – питейна вода и пътна инфраструктура са налични само на някои места; добра земя за земеделие, животновъдство или находища на полезни изкопаеми не се предлагат навсякъде или вече са заети от други. Изборът на човека е да структурира

този „ресурсен пейзаж“ и ние очакваме археологическият запис да демонстрира това структуриране.

Очевиден факт е по-голямата гъстота на селищата от ранната желязна епоха в сравнение с тези от късната бронзова епоха. За момента в литературата се приема обяснението, че това с голяма вероятност се дължи на нарасналия демографски потенциал на населението. Тази хипотеза е дала основание за търсене на причините за повишената динамика в селищния модел през ранната желязна епоха. Според нея миграцията има вътрешен микрорегионален характер. Причинена е от постепенното изчерпване на естествените природни ресурси, каквито представляват обработваемите земеделски площи. Теренните данни за момента не предоставят преки доказателства за съществуването на такъв модел.

В изследвания район информацията за погребалните практики на популацията обхваща около 100 индивида за периода на късната бронзова епоха и 33 индивида за ранната желязна епоха. Отсъствието на „града на мъртвите“ не се вписва в нарасналия брой селищни единици от РЖЕ като цяло и тезата за увеличения демографски потенциал на общностите от разглеждания период. Впечатление прави дела на трупологанията в границите на селищни структури през РЖЕ, достигащи 40% от общия брой погребани индивиди. Подобна констатация е в подкрепа на хипотезата за повишена мобилност на малки, вероятно социално обособени групи в един по-широк макрорегионален мащаб.

Използването на каменна зидария в ограждането на вътрешното пространство, както и в жилищното строителство или просто укрепване на планинския терен позволява да се предположи стремеж към по-трайно усядане на агломерациите в планинския ландшафт на Източните Родопи. Това са специфики, които не се наблюдават в характеристиките на селищните обектите в равнинните райони на Тракия. Те са интерпретирани като временни обитавания, свързани с трансхуманския характер на стопанството. Друга съществена характеристика за двата региона, която трябва да се отбележи, е отсъствието за момента на елементи на елитарност в археологическия запис на селищните структури, както в планината, така и равнината. Това наблюдение вероятно е отражение на социалната организация на раннотракийските общности от края на бронзовата и началото на желязната епоха. То навежда на мисълта за хоризонталното му, а не вертикално стратифициране. Т.е. предполага съществуването на отделни социално равнопоставени групи в рамките на племето, обособени вероятно

на родов и/или стопански принцип. Хипотезата допуска съществуването на малки скотовъдни групи от хора с полуномадски начин на живот, за които е присъща сезонна миграция на микро- и макрорегионално ниво. В настоящото изследване се прави опит за тестване на хипотезата, като се установят възможните трасета на придвижване от синхронен обект в Родопите на север до селищни единици в равнинните части на разглеждания клъстър, където те са с най-голяма гъстота. За целта се използва метода „Least Cost“ или оценка на най-малкото усилие за придвижване въз основа на анализ на релефа. Основен момент в подхода е изчисляване на наклона на склоновете, като се филтрират зоните с най-достъпни участъци. За отправна точка е взет един от селищните обекти в източната част на Родопите – Куш Кая до с. Вълче Поле, където резултатите от археологическото му проучване показват сравнително устойчиви селищни традиции с дълги периоди на обитаване в рамките на късната бронзова и ранната желязна епоха. В резултат е установено, че наклоните в различни участъци от анализираната площ варират от 0 до 70 процента. Полученият растер е рекласифициран в няколко категории, като на зоните с наклони по-големи от 25 процента са придадени по-„утежняващи“ стойности, които ги определят като стръмни и по-трудно достъпни. Генерираната по този начин оценена повърхност служи за основа на последващия анализ на „оцененото разстояние“ (Least Cost Path – LCP). Алгоритъмът моделира пешеходен маршрут между две точки или точка и група от локации въз основа на характеристиките на релефа, дефинирани в рекласифицирания растер от предходния анализ. В резултат на приложената поредица от растерни и векторни анализи са очертани три потенциални коридора на придвижване на част от населението на „постоянното“ селище при Куш Кая в северна посока към вътрешността на Тракия и конкретно към селищни обекти от клъстъра. Направеният анализ има два аспекта. Единият е в областта на прогнозното моделиране на вероятни пешеходни трасета. Предвид входящата база данни степента на вероятност за точното им местоположение е относително малка, но позволява да се добие обща представа. Вторият аспект касае една от най-популярните възможности на ГИС софтуера за компютърна проверка/тест на различни хипотези. От получените резултати може да се заключи, че трансхумасния характер на стопанството през второто половина на II хил. пр.Хр. и първата половина на I хил. пр.Хр. е напълно възможен и в голяма степен вероятен. Приемайки за отправна точка селищата в северните дялове на Източните Родопите, основното направление е в северна посока, като сезонната миграционна активност е насочена към слабо хълмистите долини и средни поречия на Марица и нейния приток Сазлийка. За момента трудно може да се даде точен отговор на

въпроса колко близко или далеч са стигали миграционните импулси спрямо постоянните местообитания. С голяма доза сигурност може да се предположи, че максималният еднопосочен преход пеша със стадо животни и допълнителен товар е обхващал период от 15 до 30 дни или разстояние от порядъка на 50 - 70 км. Сходни резултати могат да се очакват за обекти, разположени в централните или южни части на родопския масив, но с посока на движение на юг към равнинните зони на Беломорска Тракия. Друга алтернатива за отправни локации биха били селищни обекти разположени в планинските зони на Средна Гора, но археологическите данни за селищното обитаване в региона за момента са недостатъчни.

Проблеми и перспективи

В периода на късната Праистория хронологическите фази, основани на типологически промени в материалната култура са достатъчно дълги и е трудно да се определи, колко често се преместват селищата в тях. В този смисъл да се каже, че два обекта са съществували синхронно или последователно, е трудна задача. Такива проблеми могат да бъдат преодолени само чрез комплексното прилагане на по-точни техники за датиране и по-подробни проучвания на местното културно развитие през съответния период. В контекста на посоченото настоящото представяне на модел на обитаване през късната бронзова и ранната желязна епоха може да се приеме като опит за интерполиране на съществуващите археологически данни за селищната система в географския обхват на работата в ГИС среда и за пространствения им анализ. От друга страна, по експериментален път се потвърждават или коригират вече известни хипотези, касаещи селищния живот през втората половина на II хил. пр.Хр. и първата половина на I хил. пр.Хр. в разглеждания ареал. Те са изградени върху настоящото състояние на проучванията, чиито основни показатели дават облика на селищната система, а именно рядко населена територия, особено за периода на КБЕ, кратък живот на селища от „разпръснат тип“, като не се наблюдава йерархична организация, респективно теорията за „централното място“ към момента е трудно приложима за модела на обитаване. Не на последно място е необходимо да се отбележи преобладаващото количество единични гробове и отсъствието на некрополи за периода на ранната желязна епоха, когато демографският потенциал на населението очевидно нараства и предполага една по-различна картина на погребалната обредност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основен акцент в предложеното изследване е синтезирането и анализа на археологическата информация за селищната структура през късната бронзова и ранната желязна епохи по средните течения на реките Марица и Тунджа. Целта му е да се създаде актуализирана представа за облика на селищното обитаване в разглеждания ареал. Работата допринася за изясняване на облика на селищната мрежа в контекста на мащабните етнически размествания и социално-културни сътресения в Източното Средиземноморие и Микенския свят. Жилищните конструкции през двата хронологически периода са нестабилни и с кратък живот, оставящи оскъдни следи за проучвателя в опита да „възстанови“ селищните практики в миналото. Въпреки че се потвърждават вече възприети наблюдения за разпръснатост и краткотрайност на обитаваните пространства, изследването предлага алтернатива и допълнителна възможност за изясняване на промените в селищния живот на раннотракийските племенни общности от края на II хил. пр.Хр. и началото на I хил. пр.Хр. Потърсена е връзката на селищните агломерации с близки природни ресурси на базата на съществуващата в научно обращение информация. Аналитичният преглед на данните дава основание с голяма доза сигурност да се предположи, че скотовъдството е имало доминираща роля в стопанските активности на общностите през късната бронзова и ранната желязна епохи в района, като по-осезателно изразена е тази тенденция за по-късния период. Тези характеристики са наложили извода за повишена мобилност на раннотракийските общности, която вероятно кореспондира с трансхуманския характер на стопанството.

Възстановяването на вероятни регионални и надрегионални логистични възможности на селищните агломерации допринася за очертаването на стопанския профил на дадена общност. В тази връзка е предложена е хипотеза за надрегионално трансхумансно сезонно придвижване на отделни групи от хора с еднороден социален статус и вероятна родова обвързаност, основана на структурираната солидна по обем дескриптивна база данни на обектите от късната бронзова и ранната желязна епоха в географския обхват на работата, включително векторни и растерни данни за речната мрежа, педологията и цифров модел на релефа, на използването на количествени и качествени подходи, на прилагането им едновременно и при използване на различни възможности, предлагани от съвременни компютърни, софтуерни и уеб базирани разработки, включително ГИС софтуер. На тази основа и предвид по-добрата

проученост и налична археологическа информация за Източнородопския масив е анализирана връзката с локации от северната яка на масива, където резултатите от проучвания на обекти като Куш Кая демонстрират по-устойчиво обитаване и солидност на жилищните конструкции. Изграденият хипотетичен модел на придвижване предполага наличието на установени контакти от различен характер със съседни и по-отдалечени региони. Подобен подход, но с различни резултати, би бил релевантен за селищни агломерации, разположени в други планински части на страната и за движение към равнинни зони, при наличието на достатъчно данни от селищни проучвания в съответните райони.

Югоизточните части на Балканския полуостров с Горнотракийската низина винаги са били важен свързващ елемент в общата картина на района на Балканите, Анатолия и Егея. В този контекст и човешкото обитаване по поречията на Марица и Тунджа през динамичните и много интересни периоди от средата на II до средата на I хил. пр.Хр. ще продължава да буди интерес и да очаква отговори на много въпроси.

Справка за основните научни приноси на дисертацията:

- Извършен е синтез и критичен анализ на наличната археологическа информация, касаеща селищния живот от втората половина на II и първата половина на I хил. пр.Хр. в териториалния обхват на изследването. Това допринася за изясняване на облика на селищната мрежа в контекста на мащабните етнически размествания и социално-културни сътресения в Източното Средиземноморие и Микенския свят през разглеждания период.
- Въз основа на сравнителен анализ на данните за дистрибуцията на селищни обекти в отделни региони са изведени заключения относно предпочитаните ландшафтни характеристики за установяването на нови селищни формации.
- Събрана и анализирана е достъпната научна информация, касаеща палеоекологичната средата, в която попадат известните до момента селищни агломерации в обхвата на изследването. В нея намират място данни от палеоботанически изследвания и най-новите палинологични изследвания, свързани с палеоклимата и доминиращата растителна покривка през разглеждания период.
- Въз основа на резултатите от горните анализи е направен опит за изясняване на стопанския профил на раннотракийските общности, обитавали средните поречия на реките Марица и Тунджа през късната бронзова и ранната желязна епоха. В този смисъл е потърсена връзката с близки природни ресурси, включително и възможността за рудодобив и металургия. Основания за това са данните за мащабната подмяна на растителната покривка с изразени антропогенни маркери, придружена от изсичане и опожарявания на дъбовите гори, заедно с концентрирането на находки от калъпи за отливане на бронзови предмети, както и импортни медни слитъци.
- Изказано е аргументирана хипотеза за доминиращата роля на животновъдството в стопанската активност на раннотракийските агломерации в ареала и хронологическата рамка на изследването.
- Наред с използването на конвенционалните методи на анализ в работата се налага приложението на съвременни методи за събиране, организация и анализ на данни, свързани с проблемите на селищната археология. Използването на възможностите на ГИС като цяло не е новост в селищните проучвания в световен мащаб, но настоящото изследване за първи път предлага ГИС базиран пространствен анализ

за изясняването на селищните характеристики на раннотракийските агломерации в българската историография. В тази връзка е структурирана солидна по обем база данни за селищната система в разглеждания ареал за периода на късната бронзова и ранната желязна епоха. По своя характер тя е количествена и дескриптивна, което позволява извършването на разнообразни ГИС анализи в различни перспективи. Тази нова система има предимствата, че е отворена по своята същност и дава различни възможности за допълване и развитие. Тя е добра основа за бъдещи изследвания.

- Следствие на приложената методика е предложена и софтуерно тествана хипотеза за надрегионално трансхумантно сезонно придвижване на агломерациите, като е изказано обосновано мнение, че в него са ангажирани отделни групи от хора с еднороден социален статус и вероятна родова обвързаност. Очертани са хипотетични пешеходни маршрути, свързващи вероятно постоянно селище с местообитания в равнинните райони на Тракия.
- Поставени са основните проблеми, предизвикателства и перспективи пред бъдещи изследвания посветени на селищните проучвания на раннотракийските племенни формации от втората половина на II и първата половина на I хил. пр.Хр.

Публикации, свързани с темата на дисертацията:

Георгиев 2014: П. Георгиев. Стратиграфски преглед на селищни обекти от късната бронзова и ранната желязна епохи в Горнотракийската низина – В: Bulgarian e-Journal of Archaeology, Supplementa 3, 2014, 17–30, ISBN 978-619-90156-2-9, free available online on <http://be-ja.org>

В съавторство:

Маринова и др. 2018: Е. Маринова, П. Георгиев, Б. Д. Купере. Природната среда и нейното използване от човека през бронзовата епоха на територията на България. – В: С. Александров, Я. Димитрова, Хр. Попов, Б. Хореш, К. Чукалев (ред.), Злато и бронз. Метали, технологии и междурегионални контакти на територията на Източните Балкани през бронзовата епоха, София, 2018, 31 – 41, ISBN 978-954-9472-60-8

Георгиев и др. 2020: П. Георгиев, С. Иванов, П. Минков, С. Йорданов. Обект А4/5012 край Водица, община Попово, каталог към изложба „Поток през времето“, София, 2020, 332-342, ISBN 978-954-9472-94-3

Участие в проекти и научни форуми с материали по темата на дисертацията:

Семинар „Древна Тракия през I хил. пр.Хр.: икономика, политика, общество, култура“, ИБЦТ – БАН, 26-27.11.2014, презентация в съавторство с Х. Попов на тема „Сравнителен анализ на селищната структура от ранножелязната епоха за районите на Източните Родопи и средното течение на Марица и Тунджа“

Проект „Subsistence economy and land use in the Late Bronze Age, Iron Age and the Roman Period (1600 BC – 400 AD) in South-eastern Bulgaria: bio-archaeological perspectives“, FWO-BAS international collaboration project (01/01/2015 – 31/12/2017), NAIM – BAS and Center for Archaeological Sciences – University of Leuven (KULeuven), теренна работа свързана с поленови сондажи и презентация в съавторство на тема „Bioarchaeological and geoarchaeological evidence on the living conditions in southeastern Bulgaria during the 2nd and 1st millennium BC“ (D. Frémondeau, B. De Cupere, I. Hristova, V. Budakova, P. Georgiev, Y. Dimitrova, V. Katsarova, Tz. Popova, L. Ninov, B. Notebaert, E. Marinova, K. Nikov, H. Popov, E. Tscherkezova)

Международна конференция „Searching for gold resources and networks in the bronze age of the Eastern Balkans“, OREA, Austrian Academy of Sciences, Vienna, 8 – 10 June 2017, постер презентация на тема „Economy, everyday life, and human impact on the environment in the upper Thracian plain during Late Bronze and Early Iron Ages (state of research)“